

פרופ' מיכאל קורינאלדי*

ליסבון 2018

הזהות הדתית והלאומית של אנוסי ספרד ופורטוגל ומבחניה

א. מבוא

עם גזירת הגירוש מספרד (1492), רבים מאנוסי ספרד היגרו לפורטוגל וגורלם שם - בעקבות המרת הדת הכללית מאונס בפורטוגל (1497) - היה כשל אנוסי פורטוגל. לפיכך, מאמר זה מתייחס בייחוד לאנוסי ספרד ופורטוגל וצאצאיהם ששרדו - בפורטוגל. כן כולל המאמר דיון בזהות של אנוסי מיורקה - "הצ'ואטס" ששרדו עד היום במיורקה (ראו להלן סעיף ב') (המבחן האטימולוגי)).

במחקר תופעת אנוסי ספרד ופורטוגל ותפוצותיהם מצאנו לעיתים גישה קולקטיבית המתייחסת בהכללה לבעיית ההישרדות היהודית של קבוצות אלו. האירועים הכפויים של המרת דת קבוצתית לא נשאו בחובם שכנוע דתי אלא היהודים נאנסו להמיר את דתם ונכנעו למראית עין כדי לשרוד. במילים אחרות, המרת הדת הכללית בפורטוגל היתה, מבחינה יהודית, אסטרטגיה של קיום והישרדות יהודית. השאלה היא האם לאחר הדור הראשון של האנוסים אסטרטגיה זו החזיקה מעמד? האם צאצאיהם יצאו מכלל ישראל והפכו לנוצרים, ובסופו של דבר נטמעו? ההתייחסות מחייבת בדיקה כפולה: של הדת המקבלת - הנצרות ושל דת המוצא - היהדות - כיצד התייחסה אל האנוסים כשבאו לחזור בתשובה.

לשיטתנו, מבחני היסוד לזהות הדתית והלאומית של אנוסי ספרד ופורטוגל, הם: המבחן האטימולוגי (להלן סעיף ב'); המבחן האתני (להלן סעיף ג'); המבחן האנתרופולוגי (מנהגי היהדות בסתר) (להלן סעיף ד'); מעמדם של האנוסים בהלכה הרבנית (להלן סעיף ה'); המבחן המשפטי לפי חוקי השבות והאזרחות - בישראל, ואוסיף להשוואה את תיקון חוקי האזרחות בפורטוגל (2013) וספרד (2015) לעניין מגורשי ספרד והאנוסים (להלן סעיף ו'). נעמוד, בקיצור הנדרש, על כל אחד מהמבחנים האלה לפי הסדר האמור.

ב. המבחן האטימולוגי

המבחן האטימולוגי מתייחס לשם הכללי של קהילה דתית וכן לשמות המשפחה של בני הקהילה. שמה של קהילה דתית נושא אופי מהותי וטומן בחובו את השורשים ההיסטוריים והסביבתיים. יש להבחין בין השם החיצוני בפי אנשי הסביבה או המדינה שבה נמצאת הקהילה הדתית לבין השם הפנימי הנישא בפי בני הקהילה.

* חתן פרס נשיא המדינה שמעון פרס וראש הממשלה בנימין נתניהו "עבור פעילותו להנצחת זכרו של נשיא המדינה השני יצחק בן צבי ז"ל במחקריו ובפעולתו למען יהודי אתיופיה... וצאצאי האנוסים בפורטוגל.

השם **החיצוני** המיוחס לאנוסי ספרד ופורטוגל בדור ההמרה הקבוצתית הוא *conversos* ולאחר מכן הם נקראו *cristianos-novos* - נוצרים חדשים (New Christians)¹. הכינוי "חדשים" – "נוצרים חדשים" אופי שלילי כלפי "הנוצרים החדשים" לעומת "הנוצרים הוותיקים". האינקוויזיציה הפורטוגלית, כמו הספרדית - היתה מוסד גזעני², והמגמה הזאת היתה חלק מהחברה האיברית בכלל³. יודגש כי עד לראשית – פירושו שונים, נחותים וחסרי טוהר הדם [הגזע] (*limpienza de sangre* או מושג חופף *impureza de sangre* = טומאת הדם [הגזע])⁴. במילים אחרות השם הזה - נוצרים **חדשים** - מבטא הבחנה הנושאת המאה ועשרים, היו כנסיות במחוזות צפון פורטוגל שנהגו להפריד במחיצה בשעת התפילה בין הנוצרים החדשים ובין הנוצרים הוותיקים⁵.

בנוסף לכך, הכינוי העממי הכללי ליהודי ספרד ופורטוגל, שאולצו בכפיה לקבל עליהם את הנצרות, הוא *marranos*, שפירושו חזירים⁶. החוקר האיטלקי Arturo Farinelli, הוא ראש החוקרים שמסיק כי מקור השם *marranos* הוא במילה הפורטוגלית או הספרדית "*marrano*", שפירושה חזיר, וכי הכוונה היתה לכנות בכינוי מעליב את האנוסים⁷. שמואל שוורץ (1880-1953) - שגילה את צאצאי האנוסים בצפון פורטוגל ברבע הראשון של המאה העשרים, וראוי על שום פעולתו המדעית והציבורית לטובתם, לכינוי "מבשר התחיה היהודית של בני האנוסים" - מבקר את הפרשנות של Farinelli ומעיר: "במידה מסוימת פרשנות זו איננה מתקבלת על הדעת משום שבאירופה השתמשו בכינוי הנ"ל במשמעות זוהה לכינוי הפורטוגלי 'נוצרי חדש', ואף היהודים בעצמם מכנים כך את אחיהם בחצי האי האיברי, ללא כל כוונת זלזול או בזו..."⁸. יש מסבירים כי השם *marranos* הודבק ליהודים בשל סלידתם מהחזיר⁹. אפולוגטיקה זו שגויה ואינה גורעת מהבזו הטמון בשם זה. יודגש כי במקורות מורשת ישראל וההלכה היהודית, בדרך כלל לא נזכר השם *marranos* אלא "האנוסים", מה גם שהם המשיכו לרוב לאחוז בסתר, ככל שיכלו, במנהגי יהדות. צאצאי האנוסים בזמננו מכנים את עצמם "בני האנוסים". והם יכוננו להלן, כנהוג במורשת ישראל, "האנוסים". מושג הכולל גם את צאצאי האנוסים, לדורותיהם, הכל לפי העניין.

¹ ראו שמואל שוורץ בפורטוגזית (Os Cristaos-Novos em Portugal no Seculo XX (Lisbon, 1925) תרגום לעברית של הספר - **הנוצרים-החדשים בפורטוגל במאה העשרים** - יצא לאור לראשונה בתוספת מבוא וביבליוגרפיה נרחבת והערות מדעיות מאת דב סטוצ'ינסקי, 2005 (להלן - שוורץ (מהד' סטוצ'ינסקי)). המבוא הנ"ל יקרא להלן – סטוצ'ינסקי, מבוא לשוורץ. עיינו לדוגמה ספרו של Cesare Colafemmina **היהודים והנוצרים החדשים בפוליה** (1991) (איטלקית).

² Anita Novinsky, Inquisição, Prisioneiros do Brazil – Séculos XVI - XIX, (2002) 21
³ Vease Sicroff, Los Estatutos de Limpienza de Sangre: Controversia Entre Los Siglos XV y XVII (Paris 1960) 28-29

⁴ Aliza Moreno-Goldschmidt, Conversos de Origen Judio en la Cartagena Colonial (2018), 22
⁵ סטוצ'ינסקי, מבוא לשוורץ, עמ' 27 הערה 99.

⁶ Cecil Roth, The History of the Marranos (1974), 27
⁷ (1932). ספר זה ייקרא להלן – Roth.

⁷ פרינלי (Farinelli), "Marrano" בתוך, "Studi letterari e lingustici dedicati a Pio Rajna", Firenze, 491-555 (1911). וראו גם Farinelli, *Marrano Storia di un Vituperio* (Geneve, 1925) 36

⁸ שוורץ (מהד' טיקוצ'ינסקי) עמ' 93, וראו Roth, עמ' 28, המסביר כי השימוש הנרחב בשם *marranos* שיחרר כינוי זה מהקונטציה המבזה והפך אותו לשם הנושא "power of romance" וכן ירמיהו יובל, **האנוסים זהות כפולה ועליית המודרניות** (תרגום לעברית, 2014) (להלן – יובל, **האנוסים**): "כיום, כמובן, המילה מראנוס היא מונח למדני ניטרלי" (עמ' 18).

⁹ Kayserling M., "notice sur L'Histoire des Juifs de Majorque" REG XLIV (1902) 297-300
 בדומה לכך, מציין הרב אליהו בירנבוים פירוש, שמקורו במסורת האנוסים, כי "רצו בני המקום ללעוג לאנוסים על שהם נמנעים מאכילת בשר חזיר" (**יהודי עולמי**, 2010, עמ' 338).

עמדתו של שוורץ, המעניק לגיטימציה לשימוש בשם *marranos* ראויה לביקורת, שכן הוא עצמו כותב בספרו כי הכינוי *marranos* כלפי האנוסים נהוג "אף שבלבם פנימה נשארו נאמנים לדתם העתיקה... שארית פליטה זו של היהדות הפורטוגלית העתיקה והמהוללה... מתגלה עתה לעינינו עם מודעות לדתם העתיקה, ותוך שימוש טוהר הגזע והנפש היהודיים"¹⁰. שוורץ מוסיף ומשתמש במשל האלגורי של משה רבנו בהר חורב: "והנה הסנה בער באש והסנה איננו אפל" [שמות ג: 2] נדמו לנו היום הנוצרים החדשים הפורטוגלים ליורשים ראויים של האמונה היהודית של אבותיהם, הקמים לתחיה ממוקדי האינקוויזיציה" (שם). תקוותו של שוורץ לחזרה קבוצתית ליהדות של הנוצרים החדשים או חלק מהם לא התגשמה פרט לחזרה של קבוצה מבני בלמונטה ומשפחות ממקומות שונים, יש אומרים כי מקור השם *marranos* מבוסס על הכתוב בברית החדשה.

"SIT QUI NON AMAT DOMINUS SIT ANATHEMA MARRANA THA"¹¹

תרגום הדברים - "הלא מאמינים באדוננו [היהודים] יהיו מוחרמים - אדוננו בא" [Lord come]. פרשנות זו דחוקה היא, ואין מקום להחיל על היהודים האנוסים צורה של הכינוי "מרן" (המתייחס, בכתוב זה, לישו), המצביע בארמית דווקא על 'אדון' או 'גדול', כשימוש, להבדיל, של מושג זה בהלכה הרבנית¹². בסופו של דבר, אף כי מקור השם מראנוס אינו ברור, יש מקום להעדיף את האסמכתא מהכתוב הנ"ל, שמשמעותו היא שהיהודים המחכים לבוא המשיח - מוחרמים ונקראים מראנוס בשל היותם **מורדים בכנסיה**¹³.

עם זאת, שוורץ מוסיף כי "אולי יהיה נכון יותר לחפש את שורש המילה *marranos* בשפה העברית"¹⁴, (כפי שהציע אביו יששכר משה שוורץ). למשל, מלשון "מראית עין", המשקפת את הפער בין ההתחזות של צאצאי האנוסים כנוצרים לבין המשך בסתר של חלק ניכר מן המנהגים היהודיים. יש אומרים כי מקור השם הוא בפועל "המיר"¹⁵ או "מומר"¹⁶, חיבור של שתי מילים "מר אנוס" (*Mar-anus*)¹⁷ או "מוחרם אתה" (*Mohoram Attha*). אולם דב סטוצ'ינסקי מכנה את הפרשנות העברית מסוג זה "נאיביות מחקרית", ומסכם: "היום לא מקובלת פרשנותו של יששכר משה שוורץ ומעדיפים עליה פרשנויות דומות

¹⁰ שוורץ (מהד' סטוצ'ינסקי) עמ' 92.

¹¹ איגרת פאולוס הראשונה אל יהודי קורינתוס, 16: 22. בגרסה אחרת של כתוב זה נאמר MARRAN ATHA ("מרן אתא") (במקום MARRAN ATHA), ויש מתרגמים "בוא אדוננו", ראו האסמכתאות אצל שוורץ (מהד' סטוצ'ינסקי), בעמ' 93, הערה 8.

¹² באנציקלופדיה יודאיקה, כרך 11, עמ' 1018, ערך *marranos*, נכללה פרשנות זו כאחת האפשרויות, אך כותב הערך Ma. Cohen, הסתייג ממנה. ראו גם הביקורת על הפרשנות הארמית הזאת למילה 'מרן' אצל A.Alcala, "From Dislike to Disguise: Jews and Conversos Spanish Literature at the Time of the Expulsion (1474-1516)".

פורסם בתוך: 'י' עסיס ו-'י' קפלן (עורכים) **דור גירוש ספרד: קובץ מאמרים** (תשנ"ט) עמ' 131-130.
¹³ היירונימוס הקדוש אומר שבעברית 'מרן אתא' 'פירושו מקולל, נדחה ומנודה מהדת', ראו שוורץ (מהד' סטוצ'ינסקי), בעמ' 93, סוף הערה 8, המביא גם מקור נוסף לפיו "הם נקראים מראנוס... שמשמעותו בעברית 'להתמרד'". השוו הדעה מפי Gonzalo Maezo המובאת אצל Alcala (שם) כי "מקור השם מראנים הוא הפועל בלשון ספרד Marrar, שפירושו לטעות, לטעות".

¹⁴ שוורץ (מהד' סטוצ'ינסקי), עמ' 94.

¹⁵ **כלימת הגויים** לר' יצחק בן משה הלוי (1350-1415), ראש פרק 10 - הוא נאלץ להמיר דתו באונס והוצמד לו שם נוצרי פּוּפּוּיט דוּרָאן; מכונה גם **האפודי**.

¹⁶ הרב חיים דוד שלוש זצ"ל (רב העיר נתניה), מכנה את בני האנוסים בשם "מראנים" ראו בספרו **בני עמי** (תשכ"ז), עמ' קמג. וכן תשובתו מיום 19.11.92 לשאלת מיכאל קורנאלדי (על עליית הפלשמורה) שפורסמה אצל הרב מנחם ולדמן, **יהודי אתיופיה ומורשתם** (2019) (להלן - **ולדמן יהודי אתיופיה**, 2019) עמ' 403.

¹⁷ כדברי הקפטן ארתור קרלוס דה בארוש באשטו (Arthur Carlos de Barros Basto), מנהיג בני האנוסים, שפעל בעיקר באיזור פורטו (1880-1953), ראו ת' לאבינסקי, "האנוסים בפורטוגל", **הצפירה** י"ז אייר תרצ"א, וראו גם סטוצ'ינסקי מבוא לשוורץ, עמ' 47, הערה 203.

לא לו שהביא פרינלי. יש לציין שרק בזמן מאוחר החלו יהודים ואנוסים להשתמש במונח Marrano ככינוי ניטרלי¹⁸.

סיטואציה מקבילה מתייחסת בשינויים המחויבים לאנוסי מיוקקה, המכונים Chuetas ("צ'ואטס") ו"צ'ויה" במיוקקה הוא – חזיר¹⁹. Roth מציין אפשרות נוספת שהמקור הוא Chuco שפירושו בספרדית – קריאה לכלב לבוא; בצרפתית Chouette. יש אומרים כי המקור ל"צ'ואטס" הוא Judio²⁰ או בקטלאנית Jueu²¹, אך שורש המילים שונה ומכל מקום גם שם זה הוא גנאי (diminutive)²². תופעה חברתית מעניינת לגבי ה"צ'ואטס", כי הם מעדיפים, עד היום, לשמור על המסורת של השם שהודבק להם וגאים להיות שייכים לקבוצה הנושאת שם זה²³.

המכנה המשותף לרוב המכריע של החוקרים לגבי המקור של המושג Marranos, הוא כדברי יצחק בער: "השם marranos, היינו, חזירים הוא שם-גנאי ולא נהגו להשתמש בו בספרד בלשון הרשמית ובספרות המנומסת"²⁴. יש מקום להוסיף כי אף פעולות הראווה והזוועה של האינקוויזיציה, מוכיחות פרשנות זאת²⁵. אף שבלשון האינקוויזיציה כינו את הנוצרים החדשים בשם "בני האומה". האינקוויזיציה, ניהלה כידוע משפטים רבים נגד המומרים ה"עבריינים" שהמשיכו לקיים מנהגים יהודיים, ולביצוע גזרי הדין נגד "הנאשמים" שלא הביעו חרטה, נערכו משפטי אמונה - *auto de fe* – הנידונים הולבשו שק מצויה הקרוי "sambenitu", והועלו – כשהם חיים – על מוקד שריפה בכיכרות המרכזיים של הערים השונות. האשמות האינקוויזיציה היו מכוונות לפגוע במעמדם של הנוצרים החדשים, להרוס את הקהילה המראנית, להחרים את רכושם, ולבסוף לגרום לגירוש כללי של היהודים²⁶. כינוי נוסף לנוצרים החדשים הוא "מתייהדים" (Judaizars)²⁷. שפירושו ההיסטורי שומרים יהדות בסתר. מושג זה מצוי גם במקורות ההלכה, לדוגמה, בפירושו של אברבנאל²⁸ לדברים כח: 65: "ובגויים ההם לא תרגיע ולא יהיה מנוח לכף רגליך":

להודיע מה שביאר הנביא יחזקאל (כ: 32), שאף על פי שיתערבו בגויים וילמדו ממעשיהם

ויעבדו את אלוהיהם, לא יהיה להם מרגוע ומנוח, כי תמיד יחרפו הגויים את היוצאים מכלל

¹⁸ ראו טווצ'ינסקי מבוא לשוורץ, עמ' 94, הערה 9, וכן בעמ' 47, הערה 203.

¹⁹ Roth, עמ' 96, ה"ש 11 (עמ' 384).

²⁰ Roth, שם.

²¹ Baruch Braunstein, *The Chuetas of Majorca Conversos and the Inquisition of Majorca (New York 1972)* 13 המהדורה הראשונה יצאה לאור באנגלית בשנת 1936 ותורגמה לקטלנית *ELS XUETES DE MALLORCA (Barcelona 1976)*. הפניות במאמר זה הן למהדורה בקטלנית.

²² Roth, שם.

²³ תופעה דומה קיימת אצל אנוסי משהד מאיראן, שהיו קרויים "אל ג'אדיד אל איסלאם" (המוסלמים החדשים). המשהדים, כמו ה"צ'ואטס", מעדיפים להיקרא בשם ההיסטורי - "המוסלמים החדשים", המצביע על ניכור ודחייה מצד הדת החדשה. השם מצביע, גם אצל יהודי משהד, על הדגשת הזיכרון ההיסטורי, ומשמש להוכחת המרת הדת כאסטרטגיית קיום. לדוגמה, כנס אקדמי אשר קויים בישראל ב-2012 בשיתוף קהילת יהודי משהד, נשא, לפי הצעת הקהילה, את השם הזה "אל ג'אדיד אל איסלאם" – (המוסלמים החדשים). מאידך, אצל יהודי אתיופיה, שהיו מכונים בעבר "Falasha" [=זרים], שם הגנאי הזה אינו לגיטימי ובמקומו הם מכונים במסורת העדה בשם המקורי "ביתא ישראל" (להבדיל מביתא קריסטין [הנוצרים]) או כיום "יהודי אתיופיה". ראו בסוגיה *Corinaldi Michael, Jewish Identity – The Case of Ethiopian Jewry, The Magnes Press, Hebrew University (Jerusalem, 1998)*.

²⁴ **תולדות היהודים בספרד הנוצרית**, מהדורה שניה, 1959, עמ' 378. יש להעיר כי דבריו אמורים לגבי המאה ה-15, אך לאחר מכן השימוש בשם Marranos התפשט ונקלט בספרות.

²⁵ האינקוויזיציה פעלה, כידוע, בספרד, לרבות מיוקקה, החל משנות השמונים במאה ה-15, ולאחר מכן גם בפורטוגל ובאמריקה הלטינית במשך למעלה מ-300 שנה.

²⁶ Ben Zion Netanyahu, *The origins of the Inquisition in fifteenth century Spain* (1995)

²⁷ המקור לכך הם דברי פאולוס ברית החדשה אל הגלטים ב: יד – ראו טווצ'ינסקי, מבוא לשוורץ, בעמ' 15.

²⁸ ר' יצחק בן יהודה אברבנאל (1437 ליסבון-1508 ונציה), הנושא גם את התואר דון, ונהוג לכנותו בספרות ההלכה "אברבנאל".

הדת, ויחשבו עליהם עלילות מפאת דתם, ויחשדום תמיד **שהם מתייהדים**... ידקדקו עמהם ויחשדום ליהודים גמורים, וישרפום באש [*auto de fê*], כאשר עשו בכל מלכות ספרד, ועל זה נאמר 'ובגויים ההם לא תרגיע', שהשם יתברך אינו רוצה שיצא הצאן הזה מעדרו, אבל בכל מקום שילך שמה הוא צאנו (ההדגשה שלי – מ.ק.).

היסוד הסוציולוגי הזה, של יהודים נסתרים, משתקף גם בשם נפוץ אחר *Crypto Jews* או *Secret Jews* (ראו להלן סעיף ד' (המבחן האנתרופולוגי)).

נוסף על כך המבחן האטימולוגי מבוסס על שמות משפחות האנוסים. לדוגמה, בקהילת הצ'ואטס במיורקה ידועים שמות חמש עשרה משפחות אנוסים הנושאות עד היום את שמותיהם החדשים, ואלה השמות:

Fortesa; Aguilò; Terongi; Cortes; Valls; Pico; Mendoza; Chinillo; Henriques; Marti; Villalonga; Segura; Miro; Pomar; Pinya

בהמרה הכללית בפורטוגל (1497), נאלצו האנוסים להחליף את שמותיהם. שוורץ כותב כי "בדרך כלל היו מחליפים אותם בשמותיהם של סנדקי הטבילה"²⁹, ומביא אסמכתא לכך מדברי עד הראיה, שמואל אושקה: "...גררו אותם אל תוך הכנסיות ושם שפכו עליהם את המים שלהם... וכפו עליהם לשאת שמות נוצריים"³⁰. לעומת זאת מגורשי ספרד, שנדדו לארצות אחרות, פרט לפורטוגל, לא נאנסו להחליף את שמותיהם והמשיכו לשמור על שמות המשפחה היהודיים שלהם ובהם שמות הנפוצים עד היום.

כן ראוי לציין את שיטתו של יוסף קפלן, הדן בחיבוטי נפשם של האנוסים בשאלת הזהות היהודית, ומחדש את המושג 'יהודים חדשים', בהגדירו זאת כך: "מהיותם סמוכים על שני השולחנות, זה של מסורת ישראל וזה של מסורת אירופה, הגיעו לבחינה מחודשת של המורשת היהודית. בחינה זו נעשתה תוך שימוש במושגים ובערכים שהביאו עמם מהעולם הנוצרי... דווקא קירבתם לעולם המושגים הנוצריים ובקיאותם המופלגת בתיאולוגיה הנוצרית דחפו אותם לחידוד ההבדלים שבין יהדות לנצרות, מתוך רצון לגבש את זהותם הדתית והרוחנית"³¹. אולם הכינוי "יהודים חדשים" יפה רק לצאצאי האנוסים בארצות מערב אירופה שלא נקלטו בקהילות היהודיות ואינו משקף את כינויים המקובל.

לסיכום המבחן האטימולוגי - השם *marranos* טומן בחובו את יחס הגנאי של החברה האיברית, בעבר הרחוק, כלפי הנוצרים החדשים, וראוי בזמננו להשתמש בשם קולקטיבי המכבד את בעליו, כמו "בני האנוסים".

²⁹ שוורץ (מהד' סטוצ'ינסקי), עמ' 102.

³⁰ שמואל אושקה (המאה ה-16) **נחמה לתלאות ישראל**, ספרדית (פררה 1553), דיאלוג ג, עמ' 29-30. ראו התרגום לעברית של הקטע בטקסט אצל שוורץ (מהד' טיקוצ'ינסקי), עמ' 96. הספר של אושקה הוא בעל חשיבות היסטורית רבה של עד ראייה לגזרות כלפי היהודים בפורטוגל סמוך למחצית הראשונה של המאה ה-16. הספר תורגם לאנגלית M.A. Cohen, *Consolation for the Tribulations of Israel*, 1965. וכך גם עולה משו"ת הריב"ש, סימן מג "המלכות מקפדת שלא להזכיר המומר בשם יהדות כי אם בשם הגויות ומענישין על זה" ועי' 54-57 L. Wolf, *Les Marranes ou Crypto-Juifs du Portugal*, (Paris 1926).

³¹ יוסף קפלן **מנצרות ליהדות: חייו ופעלו של האנוס יצחק ארוביו די קאסטרו** (תשמ"ג), 331. ראו גם רם בן שלום "סמוך על שני השולחנות" שפורסם בקובץ המאמרים **בדרך אל המודרנה: שי ליוסף קפלן** (עורכים א' בר-לבב, ד' סטוצ'ינסקי ומיכאל הד), הוצאת מרכז זלמן שזר (2019), 27-59 (להלן: **קובץ קפלן**); קלוד סטוצ'ינסקי בחלק באנגלית של **קובץ קפלן** עמ' 209 "ושבו יצחק קרדוזו" (יצחק קרדוזו (1603-1684), הוגדר בזמננו "יהודי חדש" ראו ספרו **מעלות העברים** (אמסטרדם 1679), תורגם מספרדית ע"י יוסף קפלן, 1944); יוסף קפלן, **מנוצרים חדשים ליהודים חדשים** (תשס"ג) 37.

השוו גם את הספר של Donatella Di Cesare, *Marrani L'altro dell' altro* (2018 Einaudi)

ג. המבחן האתני

האנוסים שרדו בזכות ההקפדה על החיתון הפנימי (*endogamy*), שעליהם נוסף איסור חיתון נוצרי כלפי נוצרים חדשים, מטעמי דת וטוהר הדם [טוהר הגזע] (*limpieza de sangre*). דוגמה קיצונית לכך היא גזירת הישועים במאה ה-16 שמנעה את החיתון עם הנוצרים הוותיקים תוך בדיקה של שמונה דורות³². ואכן, ידועות בזמננו קהילות אנוסים בעלות מסורת יהדות בשר, שהצליחו במאמצי הישרדות יהודית (ראו להלן סעיף ד' (המבחן האנתרופולוגי)). דוגמאות לכך הם אנוסי מיורקה המכונים "צ'ואטס"³³ וכן אנוסי בלמונטה בצפון פורטוגל.

התכונה המייחדת את קבוצת הצ'ואטס מן האנוסים במקומות אחרים היא האנדוגמיה, כלומר החיתון בינם לבין עצמם - הימנעות מוחלטת מנישואי תערובת. הנישואין נערכו, בלית אופציה אחרת, בכנסייה ורישומי הנישואין הכנסייתיים מעידים על אנדוגמיה, במשך תקופה ארוכה. ואכן כך היא מסורת הצ'ואטס במיורקה - שושלת 15 משפחות מדורות (כמפורט לעיל סוף סעיף ב') והתיעוד על כך מצוי כאמור ברשימות הנישואין בכנסיות, באופן שבני הצ'ואטס הצליחו לשמור על יוחסין יהודיים. יודגש כי מאז תחילת הגזירות והמרות הדת (1391) כבר עברו למעלה משש מאות ושלושים שנה, ומאז גירוש ספרד למעלה מחמש מאות ושלושים שנה, כאשר רק לפני כמאתיים שנה בוטלה האינקוויזיציה. לפיכך אין אפשרות מעשית להוכיח היוחסין היהודיים, לתקופה ארוכה כל כך, ללא הסתמכות על חזקות הלכתיות (ראו להלן סעיף ה' (מעמדם של האנוסים בהלכה הרבנית בזמננו)).

יתר על כן, אחת מההאשמות של האינקוויזיציה נגד הצ'ואטס הייתה על כך שאינם מתחתנים עם נוצרים ותיקים והעושים כן נקראו בפי הצ'ואטס *MALCASADOS*. מאוחר יותר, נוספו במיורקה חוקים מקומיים בדבר איסור חיתון עם הצ'ואטס. איסור נישואי תערובת, בליווי מנהגים יהודיים שונים, מנעו את ההתבוללות והטמיעה של קבוצה זו, ששרדה עד היום.

נוסף על כך, המבחן האתני מבוסס על שמות המשפחה של האנוסים. אמנם לדעתו של שוורץ, רוב השמות החדשים נפוצים גם אצל לא יהודים בפורטוגל "ואין הם יכולים להוביל אותנו בחיפוש המוצא היהודי"³⁴. אולם מסקנתו של שוורץ אינה מדויקת שכן שמות משפחות רבות של הנוצרים החדשים הם ייחודיות לנוצרים החדשים. ואכן בזמננו אחד המבחנים לקבלת האזרחות הספרדית או הפורטוגלית של צאצאי האנוסים כולל בין היתר את שמות המשפחה³⁵.

ראוי להזכיר כאן את שיטתו של הפרופ' בן ציון נתניהו³⁶, שלפיה המומרים תחילתם באונס וסופם מרצון, וכי עד לתחילת פעולות האינקוויזיציה בשנות השמונים במאה ה-15 הושלם המעבר לנצרות ולא נותרו יהודים בשר, אלא כל המומרים וצאצאיהם הפכו לנוצרים גמורים ונטמעו בחברה הנוצרית. קביעתו מבוססת על מקורות ההלכה הרבנית - ספרות השאלות והתשובות במאות ה-15 וה-16. אמנם נתניהו היה

³² וראו גם גולדהגן בספרו: Hitler's Willing Executioners 1996 **תליינים מרצון בשירות היטלר**, המשווה ומציין כי היטלר יימח שמו גזר על שלושה דורות.

³³ ראו לעיל ליד הערות שוליים 19-22.

³⁴ שוורץ (מהד' סטוצ'ינסקי), עמ' 103 מונה כ-24 שמות משפחה כמו קרבליו, מנדס, נוס. שוורץ מוסיף כי חלק מהנוצרים החדשים שנמלטו מפורטוגל השיבו את שמותיהם היהודיים הקודמים.

³⁵ ראו להלן ס' ו, וכן החוק בפורטוגל מס' 43/2013 (תיקון 5 לחוק האזרחות מס' 37/81).

³⁶ Ben Zion Netanyahu, *The Marranos of Spain: From the Late 14th to the Early 16th Century*, *According to Contemporary Hebrew Sources* (1996) (להלן: נתניהו 1996).

ער לשתי שיטות חולקות בהלכה דאז, **האחת** - שיטת חכמי בית דוראן שתחילתה ברשב"ץ³⁷, המקלה בדינם של בני האנוסים מדין "ישראל אף על פי שחטא - ישראל הוא" (סנהדרין מד, א), שהתירו את חזרתם של אנוסים מדורות, בלי להצריכם גרות, כלשון הרשב"ש –

"בני אלו המשומדים הנקראים אנוסים הערלים כשבאים לחזור בתשובה דינם הוא כישאל לכל דבריהם זהלכה רווחת היא בישראל משומד אע"פ שחטא ישראל... עד כמה דורות עד סוף העולם... כל שאותם מישראל... ואפילו גוי הבא על המשומדת זרע הבן ההוא עד סוף כל הדורות ישראל הוא"³⁸.

תשובת הרשב"ש מסתמכת גם על פסק הרמב"ם לעניין הקראים: "בני התועים האלה ובני בניהם שהדיחו אותם אבותיהם ונולדו בין הקראים וגדלו אותם הרי הוא כתינוק שנשבה ביניהם וגידלוהו שהרי הוא כאנוס ואע"פ ששמע אח"כ שהוא יהודי וראה יהודים ודתם הרי הוא כאנוס שהרי גדלוהו על טעותם..."³⁹.

כלומר, הרמב"ם מבחין בין דור הכופרים הראשון לבין צאצאיהם שגדלו על טעותם והם כתינוק שנשבה בין הגויים, וראוי להחזירם (בחינת "אבות אכלו בוסר ושיני בנים תקהינה" [ירמיהו ל"א 28]), ועל אחת כמה וכמה חל פסק הרמב"ם גם על האנוסים שתחילת ההמרה של אבותיהם היא באונס ולא מרצון. יסוד נוסף בהלכות הרמב"ם, המסייג את חובת "ייהרג ואל יעבור", הוא מדין אונס: "מכל מקום אם עבר ולא מסר עצמו למיתה, אף על פי שביטל מצוות-עשה של קידוש השם ועבר על מצוות לא-תעשה של חילול השם הואיל ועבר באונס ולא יכול למלט את נפשו – הרי הוא פטור מעונש"⁴⁰.

השיטה השנייה – "חכמי ספרד" אחרים כמו מהר"י בירב, אשר החמירו כלפי צאצאי האנוסים (דור רביעי או חמישי) וראו אותם כגויים:

"בעניין בני האנוסים יש מהם ד' או ה' דורות נפלה מחלוקת עם בית הרב דוראן שלדעת חכמי ספרד אותם שכבר נטמעו בין הגויים הם כגויים גמורים לכל דבריהם... שהורתם אינה בקדושה"⁴¹.

לפי נתניהו, גוברת בהלכה הרבנית השיטה המחמירה שהתייחסה אל המומרים כמשומדים וגויים, אך יש מקום לביקורת על שיטתו של נתניהו. **ראשית**, שיטתו אינה עומדת במבחן ההיסטוריוגרפיה הקלאסית שהוכיחה כי המומרים המשיכו כמיטב יכולתם במנהגים יהודיים. אציין, לדוגמה, את כתבי יצחק בער⁴², וססיל רות (וחוקרים רבים אחרים).

שנית, נתניהו אינו מדייק באסמכתא מן ההלכה הרבנית – הדעה שנפסקה בהלכה היא כשיטת בית דוראן, כמו שנפסק בשולחן ערוך וזו לשונו:

³⁷ רשב"ץ - רבי שמעון בן צמח דוראן (1361-1444), תשב"ץ, ח"ג, סי' ס"ג, התשב"ץ מסגור על אלה שנשארו בארצות השמד "... מחמת אונס ממון, שלא יגזלו מהם, אינו נקרא עובד עבודה זרה במזיד, ואלה האנוסים בחזקת כשרות הם מסתמא...". ואחריו פסקו לקולא בנו הרשב"ש - רבי שמעון בן שלמה דוראן ונכדו רבי שמעון בן שלמה דוראן (אלג'ר 1438 - הרבע הראשון של המאה ה-16), המכונה בספרות ההלכה "הרשב"ש השני".

³⁸ שו"ת הרשב"ש, סימן פ"ט. תשובה זו שהיא התשתית בהלכה הרבנית ליחס המקל כלפי צאצאי האנוסים מכונה "מאמר האנוסים". דברי הרשב"ש הובאו בספרי הפוסקים, בבית יוסף של ר' יוסף קארו, יורה דעה, סימן רסח, י' ובפתי' תשובה על שו"ע, יורה דעה, סימן רסח, סק יב. הלכות ממרים ג, ג.

³⁹ יסודי התורה, פרק ה, הלכה ד.

⁴¹ שו"ת מהר"י בירב, סימן ל"ט. ועיינו גם שו"ת הריב"ש, סימנים ד ו-יא. ראו דיון בנושא, להלן סעיף ה' (מעמד בני האנוסים בזמננו בהלכה הרבנית).

⁴² **תולדות היהודים בספרד הנוצרית**, מהדורה שניה, 1959, פרק ז', ראו גם חיים ביינארט, **תולדות היהודים בספרד הנוצרית**, תש"ה, חלק ד', עמ' 451 ואילך.

ישראל מומר שקידש – קידושו קידושוין גמורים וצריכה ממנו גט, ואפילו זרעו שהוליד משהמיר אם קידש אותו זרע ישראל – קידושו קידושוין, ודווקא שהולידו מישראלית אפילו מומרת⁴³.

שלישית, אף על פי ששיטת נתניהו לגבי המאה ה-15 אינה תואמת את הדעה המקובלת בהלכה הרבנית באותה עת - בהדרגה אכן נוצרה סיטואציה חדשה. רובם של המומרים שנשארו בספרד ופורטוגל, הפכו לבסוף למומרים גמורים. מאידך, נמשכה ההגירה לארצות צפון אפריקה, איטליה, יוון ותורכיה, ושם המשיכו לקבל בתשובה את בני האנוסים בזרועות פתוחות. לאור הבדלים כאלה, כותב הרב מנחם ולדמן כי ההבדלים בפסיקת ההלכה בדורות הראשונים של צאצאי האנוסים, אינם "מחלוקת עקרונית אלא מחלוקת בהערכת המציאות בלבד". חכמי ספרד הניחו שלאחר שנטמעו בין הגויים, גם התחתנו עם גויות, וממילא ילדיהם בני גויות, אינם יהודים. לעומתם, הניחו הרבנים לבית דוראן שקיימת חזקה שאין האנוסים נושאים גויות, וניתן לסמוך על טהרת ייחוסם לעניין יהדות...⁴⁴ (הדגשה שלי - מ.ק.). אולם דעתו של ולדמן אינה מדויקת, שכן בכל אופן, קיימת ביסוד הדברים מחלוקת עקרונית בין שתי השיטות ולפי שיטת בית דוראן, הערכת המציאות מבוססת על חזקות הלכתיות - הולכים לפי חזקת הנישואין הפנימיים, מה גם שאפילו אם היו אצל האנוסים מקרים של נישואי תערובת, מדובר במיעוט דמיוני, כפי שמסכם שמחה אסף: "האנוסים היו מתחתנים ברובם הגדול בינם לבין עצמם"⁴⁵.

רביעית, נתניהו מציג עמדת ביניים בין שתי השיטות הנ"ל בהלכה הרבנית - של ר' יצחק אברבנאל ורואה בו שילוב "קטגור של האנוסים ולעתים גם סניגור"⁴⁶. אולם נתניהו אינו מדייק בכך, שכן דברי הסניגוריה על האנוסים מצויים בכתבי אברבנאל לרוב⁴⁷, ונציין דוגמא למגמתו של אברבנאל לסלול דרכים לגאולת האנוסים בדבריו הבאים: "שלא יחשבו האנוסים שכמו שיצטרכו לעזוב דרך הגויים לעניין שמירת מצוות יצטרכו לעזוב שאר הטובות והקניינים אשר קנו בגויותם וגם הבנים אשר יולידו מבנות הגויים כי זה לא יהיה כן ולא יחשבו שיצטרכו להיפרד מממונם ולעזוב האישה והבנים יחידים ולשבת בעניות ובחוסר ובסיגוף הגופים"⁴⁸. כן ראוי לצטט את דברי ההשגה של רבי סעדיה אבן דנאן⁴⁹ על השיטה המחמירה: "וכמה אנשים מהם שקידשו את השם ברבים ונהרגו על קדושת השם, על אלה נקרא משומדים וגויים גמורים?"⁵⁰ – ומן השאלה משתמע כי אין לראות את האנוסים כחוטאים, ועל אחת כמה וכמה בהתחשב בתופעה הרחבה שהאנוסים המשיכו במסורת יהודית במחתרת, מה גם שהם כתינוק שנשבה בין הגויים.

ד. המבחן האנתרופולוגי

המבחן האנתרופולוגי לקביעת הזהות הדתית והלאומית של צאצאי האנוסים, בא לביטוי במנהגי היהדות בסתר של אנוסי ספרד ופורטוגל ששרדו בחצי האי האיברי והמקורות לכך הם בייחוד כתבי האישום של

⁴³ שולחן ערוך, אבן העזר, מד, ט, וכך גם פסק הרמ"א על פי המרדכי וחיידושו לתלמוד הבבלי, יבמות, סוף פרק החולץ. וראו גם חלקת מחוקק, שו"ע, שם, ס"ק יא: "כותי שקידש, כלומר אף שעשאו בזמן הזה ככותים גמורים מ"מ מחמת חומרא דקידושוין – חוששין לקידושוין".

⁴⁴ ולדמן, יהודי אתיופיה (2019), עמ' 358-359. עם זאת, ולדמן מגביל את דין האנוסים "עד עשרה דורות", אך אין בהלכה הרבנית הגבלה של צאצאי אנוסים עד עשרה דורות, אלא כדברי הרשב"ש, "עד סוף כל הדורות" (שו"ת הרשב"ש, סימן פט).

⁴⁵ "אנוסי ספרד ופורטוגל בספרות התשובות", באהלי יעקב (תש"ג), עמ' 145-180, בעמ' 155.

⁴⁶ נתניהו (1996), בפרק המסקנות בעמ' 205.

⁴⁷ ראו סיכום שיטתו של אברבנאל, בליווי קטעים מפירושו לספר דברים, כמפורט בספרו של הרב חיים אמסלם נדחי ישראל יכנס (תשע"ח) עמ' 15-11.

⁴⁸ אברבנאל, משמיע ישועה דפוס אופנבאך, דף ז ע"א. וראו גם המשך דבריו (שם) שאין האנוסים זקוקים לתשובה שיש בה צומות וסגופים, שמקורם בהשפעה נוצרית והתנגד להם בכל תוקף.

⁴⁹ נולד בתחילת המאה ה-15 וכיהן כרבה האחרון של גרנדה - נפטר בשנת 1493 בגרנדה.

⁵⁰ חמדה גנוזה (1856) דף טו, א, וראו גם תולדות פאס וחמיה, בראש חלק ב.

האינקוויזיציה. החוקרים מתארים את מכלול מנהגי הסתר והאמונות הדתיות של האנוסים כ-"דת של המרנוס"⁵¹. הם שמרו את דתם בסודיות שנבעה מהצורך הקיומי להסתיר את המוצא היהודי מחמת אימי האינקוויזיציה שרדפה את האנוסים על התחזות שקרית כנוצרים. לאחר מכן, הסוד נמשך במסורת האנוסים כעקרון דתי⁵², כדברי שוורץ המדגיש את "הסוד הגדול" של שמירת המנהגים היהודיים כפולחן דת שהחזיקו בו האנוסים, גם כשמוצאם היהודי כבר היה גלוי⁵³. אולם יש מדגישים את הפן האתני של היהדות הסודית ש"היתה קשורה למציאות יותר עמוקה הישרדות של עם באמצעות הפגנת השוני שלו"⁵⁴ שוורץ מפרט את ה"טקסים ומנהגים יהודיים של הנוצרים החדשים"⁵⁵, ומביא לדוגמה את התיק של האנוסה בריטש אנריקש (ליסבון), המוכיח את ידיעות האינקוויזיציה על מנהגי היהדות בסתר⁵⁶. דוגמה נוספת - מנהגי היהדות בסתר של הצ'ואטס במיורקה, לאחר ששמירת מצוות היהדות במיורקה נאסרה⁵⁷, כפי שכותב בראונשטיין כי המנהגים עברו במסורת מאב לבן. הוא מוסיף ומציין לדוגמה, פרט לאיסור חזיר, ענייני כשרות כמו מליחת הבשר, אפילו כשלא הייתה שחיטה כשרה; מנהגי השבת: הדלקת נרות, כלי שבת ובגדי שבת, תפילת קבלת שבת וקידוש, וכן קיימו ככל שיכלו מקצת מנהגי המועדים כיפור, פסח, תענית אסתר ועוד. הצ'ואטס לא יכלו לערוך מילה ונתרו ערלים, ולעומת זאת טבלו לנצרות. כן נהגו בסדרי קבורה מיוחדים, מנעו כניסת כומר לבית המת כדי למנוע סקרמנט נוצרי וערכו מנהגי טהרה יהודיים⁵⁸.

בספרות המחקר מובאים כתבי האישום מטעם האינקוויזיציה במיורקה ובהן 33 סוגי האשמות (1630)⁵⁹ והנשים כחזניות. ולהלן דוגמאות אחדות:

- השם שניתן לתינוקות בעת הטבילה הנוצרית היה שם שמקורו מהתנ"ך;
 - בבתי הצ'ואטס לא היו תמונות של קדושי הברית החדשה אלא של קדושי הברית הישנה;
 - סכסוכים בין בני הקהילה התבררו בבית דין פנימי;
 - הקהילה ניהלה קרן צדקה פנימית;
 - לימוד לטינית לשם קריאה בברית הישנה;
 - הימנעות ממאכלות אסורים ביהדות (ואין צורך להזכיר איסור חזיר);
 - הימנעות מסקרמנטים (כגון וידוי לפני מות);
 - סדרי קבורה יהודיים ומקומות קבורה מיוחדים (מחוץ לחומות הכנסיות ובתי המנזר).
- כן בולטים במנהגי האנוסים נוסחי תפילות מיוחדים המשקפים את אמונותיהם⁶⁰.

נוסיף ונצטט את ר' שלמה אבן וירגה (בן דור הגירוש), שכתב וזו לשונו: "ומה יועיל לאדוננו ולמלכנו אם כאשר ישפוך על היהודי מים קדושים ויקראו בשמנו פדרו או פבלו והם שומרים דתם כעקיבא וטרפון... **תדע כי האנוסים יעבדו דתם הראשונה אחרי האנוס יותר ממה שהיה קודם האנוס**"⁶¹.

⁵¹ ראו לדוגמה Roth, ch. VII, p. 168 יובל, **האנוסים**, פרק 13 "דת האנוסים המתיידיים", עמ' 287-301.
⁵² במדע הדתות יש דוגמאות שונות של דתות שעקרון הסודיות הוא חלק בלתי נפרד מהן. דוגמה לכך, להבדיל, מסיבות שונות - היא הדת הדרוזית.
⁵³ שוורץ (מהד' סטוצ'ינסקי), עמ' 107.
⁵⁴ 312 (1994) Maria J'ose Pimenta Ferro, Tavares o criptojudai'smo (= שם המאמר בעברית "היהדות הסודית").
⁵⁵ שוורץ, שם, סעיף ג (עמ' 101-120).
⁵⁶ נספח ג' לשוורץ (מהד' סטוצ'ינסקי), עמ' 238, 264-269.
⁵⁷ Braunstein, ch. 4, p. 165-188.
⁵⁸ ראו גם שוורץ (מהד' סטוצ'ינסקי) עמ' 120.
⁵⁹ כתבי האישום נערכו על ידי נציג ה"ק הקדוש" (Don Juan de Fontamar), ראו Braunstein, appendix IV, וראו גם ההיסטוריון לאונרד מונטנר מריאנו מיורקה, במאמרו "קיצור ההיסטוריה של הצ'ואטס", המובא כהקדמה לספרו של סגורה: Miquel Segura Aguilò, *Raises Chuetas, alas Judias*, Palma Mallorca (2008), בעמ' 13-14.
⁶⁰ ראו לדוגמה נספחים ב' וג' לשוורץ (מהד' סטוצ'ינסקי), עמ' 131-235 ("תפילות הנוצרים החדשים") ועמ' 238-264. (קטעים מתוך תיק 4427 של בריטש אנריקש מן האינקוויזיציה של ליסבון, 1674).

עם זאת יש לבדוק את הרקע ההיסטורי-אנתרופולוגי לגבי כל אחת מהקהילות בתפוצות האנוסים, ומתברר, מטבע הדברים, כי יש הבדל רב בין קבוצות האנוסים בארצות השונות. כך למשל, שמחה אסף כתב על אנוסי ספרד ופורטוגל "הקורא בספרי השו"ת מקבל את הרושם שאנוסי פורטוגל עמדו בניסיון יותר מאנוסי ספרד. רוב המעשים המובאים בשאלות נוגעים לאנוסי פורטוגל... ואמנם רואים אנו ששרידי האנוסים נשמרו בפורטוגל במידה מרובה הרבה יותר מאשר בספרד"⁶². הדברים צוטטו להוכחת חשיבות הרקע המקומי, אך לגופם יש להעיר כי המקור להבדל בין ספרד לפורטוגל הוא שרבים ממגורשי ספרד היגרו לפורטוגל. מסקנת הדברים כי מבחינה סוציולוגית ואנתרופולוגית, התפיסה הקולקטיבית אינה במקומה אלא יש לבחון את השפעת הדת הכפויה ותוצאותיה הדתיות לאומיות חברתיות לפי נסיבות הזמן והמקום, המיוחדות לכל אחת מקבוצות האנוסים לתפוצותיהם.

ה. מעמדם של בני האנוסים בהלכה הרבנית בזמננו

ספרות השאלות ותשובות לגבי מעמדם של בני האנוסים בהלכה הרבנית היא נרחבת מאד, וצריך לעיין לפי הזמן והמקום⁶³. וכאן נדלג, מקוצר היריעה, לדעות הפוסקים בדורנו. החידוש בזמננו הוא ההתעוררות של צאצאי האנוסים לחזרה לעם ישראל ועומדת על הפרק שאלת היחסים בין הקהילות היהודיות בתפוצות לבין האנוסים הבאים לחזור בתשובה. הם באים להתפלל בבתי הכנסת ואף מוזמנים לארוחות החגים במרכזים הקהילתיים, אולם הם אינם מורשים להתעטף בטלית, ואינם מותרים בעליה לתורה. במו עיני חזיתי, במסגרת מסעותיי בתפוצות האנוסים, לדוגמה בבית הכנסת האורתודוקסי בפאלמה דה מיורקה - הפסקת תפילה בראש השנה, תשע"ג. היו נוכחים אחד עשר אנשים ומתפלל אחד פרש, ולפשר ההפסקה נאמר לי כי אחד מהמתפללים "non quenta", כלומר אינו נספר למניין, והיינו צריכים להמתין עד שיגייסו עשירי כשר. התנהגות כזאת פוגעת עמוקות באנוסים, ויש פוסקים בזמננו שהסתייגו ופסקו שיש לצרפם למניין. אני מפנה לדוגמה לפסק הרב אהרון סולובצ'ייק זצ"ל⁶⁴, מיום א' ניסן התשנ"ד (1994), המתייחס האנוסים יוצאי ספרד ופורטוגל ביבשת אמריקה ולהלן תשובתו:

⁶¹ **שבט יהודה** הוצאה בעריכת יצחק בער (1947) 129 והשווה האמרה הידועה מפי ברוך שפינזה כי השנאה ליהודים שומרת עליהם.

⁶² **מאסף ציון** ספר חמישי תרצ"ג עמ' יט-סא, בעמ' נט.

⁶³ ראו אוסף המקורות של ההלכה הרבנית בענייני גרים אצל הרב חיים אמסלם, **מקור ישראל**, תש"ע. הספר כולל את המקורות בענייני חזרה בתשובה של האנוסים, אך לא הובא בו "מאמר האנוסים" של הרשב"ש (שו"ת הרשב"ש, סימן פ"ט). עם זאת, שיטת הרשב"ש נדונה בספרו הראשון של הרב אמסלם **זרע ישראל** (תש"ע), עמ' רפא.

⁶⁴ ראש ישיבת בריסק בשיקגו (1918-2001), והוא נכדו של הרב חיים בריסק הידוע כ-"Brisker Rabbi" (1853-1918).

BRISK RABBINICAL COLLEGE 2985 W. Paterson Ave. • Chicago, IL 60689 • (312) 276-8166
 Rabbi Aaron Solovitchik רבני אהרן סולובצ'יק
 Rabbi Yitzchak Gittel רבני יצחק גיטל
 Director of Administration מנהל מנהל

1 Nisan 5754

To whom it may concern:

I am taking the liberty to write about the people in the Americas who claim to be descendants of the marranos of Spain and Portugal.

They must be treated like full Jews in every way (counted for a *minyan*, given *aliyot*, etc.).

Only when one of these *anusim* wishes to marry a Jew, must he or she undergo full conversion. That is, he or she must undergo immersion in a *mikve* (without the blessing) and full acceptance of mitzvot or commitment to the Torah. A man, if he is uncircumcised, must in addition undergo circumcision. If he is already circumcised, then he has to undergo *hatafat dam brit*.

Hoping that this will clarify the solution to this problem, I remain—

Respectfully yours,

Aaron Solovitchik
 Rabbi Aaron Solovitchik

תרגום תשובת הרב סולובצ'יק

א' ניסן תשנ"ד
 לכל המעוניין

אני נוטל סמכות לפסוק לגבי האנשים בארצות אמריקה הטוענים שהם צאצאי אנוסי ספרד ופורטוגל. יש להתייחס אל בני האנוסים כיהודים (הם מצטרפים למניין ומקבלים עליות לתורה וכו'). רק במצב אחד מן האנוסים רוצה לשאת יהודי, הוא או היא חייב לעבור גיור מלא. כלומר, הוא או היא חייב טבילה במקווה בלי ברכה, וכן קבלת מצוות מלאה. האיש, אם אינו נימול, חייב לעבור מילה, ואם הוא כבר נימול, הוא חייב לעבור הטפת דם ברית. בתקווה שדברים אלה יבהירו את פתרון בעיה זו, אני מסיים –

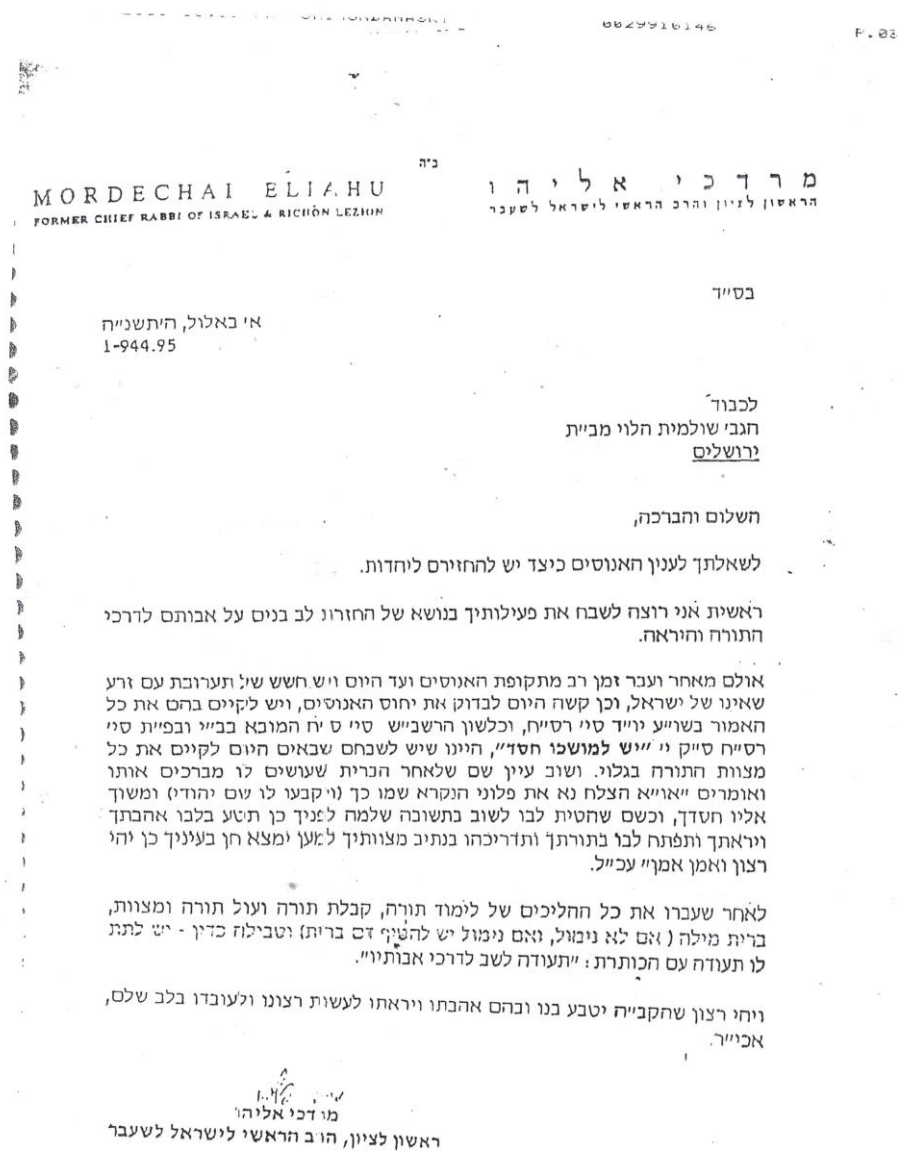
שלכם, בכבוד

(-- רבי אהרן סולובצ'יק

תשובה זו היא אחת מהתשובות החשובות בזמננו, לשיטת המקלים על חזרת בני האנוסים ליהדות. לפיה, יש להחמיר ולהצריך גיור מלא רק לעניין היתר נישואין, ואילו לענייני מצוות אחרות יש לראות את בני האנוסים כיהודים⁶⁵. כלומר, ביסוד הפסק מונח קיומו של ספק שאותו יש להתיר על ידי גיור לחומרא

⁶⁵ וכך נהגה תחילה הרבנות הראשית לגבי בני "ביתא ישראל" מאתיופיה והרב הראשי אברהם שפירא כתב: "אבל לגבי חינוך וקיום כל המצוות הם בכלל חיוב ככל ישראל מיד מטעם דרובא יהודים הם לרדב"ז, עוד לפני שישלימו את חידוש הברית והגירות לחומרא" (קורנאלדי מיהו יהודי ביתא ישראל: מגלות אתיופיה לשיבת ציון (הדפסה שניה 2019 להלן: קורנאלדי מיהו יהודי (2019) בעמ' 491). אולם לבסוף החליטה מועצת הרבנות הראשית (תשע"ט) לאמץ את הפסק של הרב עובדיה יוסף כי יהודי אתיופיה הם יהודים לכל דבר (ש"ת יביע אומר, כרך ח, אבן העזר, סימן יא).

לעניין היתר נישואין בלבד, אבל לשאר מצוות יש לנהוג בהם לקולא, ואפילו הטבילה הנדרשת במקווה היא בלי ברכה [כדי למנוע ברכה לבטלה, אם הוא יהודי].
לעומת זאת, שונה שיטתו של הראשון לציון הרב הראשי לישראל, מרדכי אליהו זצ"ל, ולהלן תשובתו:

הרב מרדכי אליהו פסק שהחזרה בתשובה של בני האנוסים, כפופה לגיור מלא, ולא הבחין בין היתר חיתון לבין שאר המצוות. לשיטתו, מאחר שעבר זמן רב מהדור הראשון של האנוסים ועד זמננו יש חשש מחד גיסא לנישואי תערובת ומאידך גיסא, "קשה היום לבדוק את ייחוס האנוסים". לפיכך, הרב מרדכי אליהו מפנה להלכות גרים בשולחן ערוך, יורה דעה, סימן רסח (הקובע את סדר הגיור הרגיל), ומחיל את דין הגיור המלא גם לגבי בני האנוסים. עם זאת, הוא מוסיף כי יש לנהוג עמם כאמור ברשב"ש "יש למושכו חסד"י⁶⁶. הרב מרדכי אליהו מפרש את דברי הרשב"ש האלה, כי "יש לשבחם שבאים היום לקיים את כל

⁶⁶ שו"ת הרשב"ש, סימן פט. דברי הרשב"ש הובאו בפתחי תשובה על שולחן ערוך, סימן רס"ח, ס"ק י', ושם כתוב שו"ת הרשב"ש, סימן ס"ח, וזאת טעות סופר. הרב מרדכי אליהו, שאיזכר את הרשב"ש וציין את המקור מתוך פתחי תשובה, לא העיר על טעות סופר זו. ראו גם הרב חיים אמסלם, זרע ישראל, עמ' רפא, הערה 4. כן

מצוות התורה בגלוי". אמנם הרשב"ש מדגיש כי אין לבני האנוסים החוזרים בתשובה "דין גרים" ואינם צריכים טבילה או קבלת מצוות ואף ברכת המילה לגביהם היא כישראל "להכניסו בכריתו של אברהם אבינו".⁶⁷ ומוסיף "לאחר שנתברר שאין להם דין גרים אם כן, אין להודיעם קצת מצות קלות וחמורות ועונשן... לפי שהוא מחויב בהן כמונו ואין ליראו ולבהלו [ולומר לו שישראל בזמן הזה, דחופים, סחופים ומטורפים וייסורים באים עליהם], ומושבע ועומד מסיני הוא...". אולם הרב מרדכי אליהו, חרף איזכור הרשב"ש כאמור, החמיר בדרכי התשובה עד כדי גיור מלא: "לימוד תורה, קבלת תורה ועול תורה ומצוות, ברית מילה וטבילה כדין".⁶⁸ בהתאם הורה הרב אליהו שלאחר הברית מוסיפים ומברכים את הגר, כמו שכתב הרשב"ש (שם): "אלוהינו ואלוהי אבותינו, הצלח נא את פלוני הנקרא שמו כך (ויקבעו לו שם יהודי) [ויצינו בברכה את השם היהודי שקובעים לו] ומשוך אליו חסדך, וכשם שהטית לבו לשוב בתשובה שלמה לפניך, כן תיטע בלבו אהבתך ויראתך ותפתח לבו בתורתך ותדריכהו בנתיב מצוותיך למען ימצא חן בעיניך, כן יהי רצון אמן ואמן".⁶⁹ הרב מרדכי אליהו מסיים כי במקום "תעודת גיור", נותנים לאנוסים השבים "תעודה לשב לדרכי אבותיו". אין לראות בדברים אלה אמירה מן השפה ולחוץ אלא כוונתו לקירוב האנוסים כשיטת הרשב"ש, **תוך אימוץ מנהגי הגיור המחמירים בזמננו גם לגבי האנוסים.**

הרב מרדכי אליהו פסק על גרות, שכן מאז גירוש ספרד עברו קרוב ל-530 שנה ואין לך אדם שיכול למצוא אילנות יוחסין לתקופה כל כך ארוכה. ואכן, הוא אישר הלכה למעשה, הליכי גיור של בני קהילת בלמונטה בצפון פורטוגל ולתת להם תעודות השבה ליהדות. כלומר, עניין של צורה ואופי מקלים, אך מבלי לגרוע מעצם הליכי הגיור המלאים. אישור זה טומן בחובו גם את היתר הנישואין של בני האנוסים בבלמונטה, מה גם שהליכי הגיור מסירים חששות של פגם ביוחסין.⁷⁰

שיטה שלישית - המקלה ביותר, היא שיטתו של הרב נסים קרליץ זצ"ל מבני ברק,⁷¹ שכתב בגילוי דעת (שבועות תשע"א) (2011) בעניין צאצאי האנוסים בעיר פאלמה דה מיוורקה, ולהלן נוסח גילוי הדעת:

ראוי לציין כי הרשב"ש כתב על החובה לפעול להחזרת האנוסים והוסיף כי החובה חלה אפילו אם המניע לחזרה בתשובה הוא לשם נישואין ליהודייה, "שאינו מקבלין גוי הבא להתגיר לשם אישה, אבל אנוסים אלו או מזרעם אין דוחין אותם מפני זה, אלא מקרבין ומכניסין תחת כנפי שכינה" (שו"ת הרשב"ש, סימן שס"ח).⁶⁷ הברכה לגרים היא בנוסח שונה "למול את הגרים" וראו גם הרשב"ש השני המוסיף ופוסק: "אבל המשומדים הנקראים אנוסים אינם צריכים טבילה ואינם נקראים גרים אלא בעלי תשובה...". (שו"ת יב"ט ובוועד, ח"א, סימן ע"ה).

⁶⁸ הטבילה הנדרשת כיום היא מדרבנן וראו בית יוסף, יורה דעה, סימן רסח, אות י וכן הרמ"א, שו"ע, יורה דעה, סימן רס"ח, יב, על יסוד נימוקי יוסף, יבמות טז ע"ב מדפי הרי"ף. ראו גם פסק דין של ביה"ד הרבני בפתח תקוה תיק מס' 1071427/1 (1.9.2016) וכן פסק דין ביה"ד הרבני הגדול בתיק 1166456/1 (4.6.2019) כי בת לאם יהודיה שנטבלה סמוך ללידתה לנצרות וחיה בכפר של נכרים, "במקום שההתנהלות הינה פטריאכלית ולאשה אין מעמד... ולכן הלכה לכנסיה כמנהג המקום ולא בהכרח מתוך הבנה והכרה" - דינה כתינוק שנשבה ואין היא יכולה להיחשב כמי שהמירה דתה ברצון ולכן דינה כיהודיה, אך ביה"ד לא אישר הליך של השבה ליהדות כל זמן שהיא נשואה לנכרי. פסק דין זה חידש גם בדיני הסמכות שבית דין רבני מוסמך אגב תיק בירור יהדות (שלא אגב נישואין) לקבוע מעמד כיהודי לעניין חוק השבות (לאחר שהמערערת מילאה את התנאי שקבע ביה"ד כי תקבל הדרכה ביהדות למשך חצי שנה). ולבסוף הוסיף כי על משרד הפנים להתייחס לפסה"ד בהקשר לזכאות המערערת להירשם כיהודיה ולעלות לפי חוק השבות.

⁶⁹ ברכה נוספת זו, שמקורה ברשב"ש, הותקנה, ברבע הראשון של המאה ה-20 "גם לגר גוי הבא להתגיר" ראו ר' רפאל אהרן בן שמעון 1848-1928, ראב"ד במצרים, נהר מצרים, חלק א', הלכות גרים, סימן כב וראו גם שו"ת ציץ אליעזר, חלק יג, סימן צג.

⁷⁰ יסוד אחר להיתר הנישואין של בני האנוסים, כפוף להליכי גיור, הם דברי הרב דוד חיים שלוש, בני עמי, עמ' קמג: "אין לחוש לנישואין שלהם", שנערכים כמנהגי הנוכרים והוא מציין כמקור לכך את הרמ"א, שו"ע, אבן העזר, סוף סימן ד: "אבל האנוסים החוזרים לדת ישראל נ"ל שמותר להתחתן בהם כמו בשאר גרים".

⁷¹ נפטר בתשע"ט, בנו של החזן איש.

בית דין צדק בני-ברק

בראשות סגן הגאב"ד רבי ש.ו. נסים קרליץ שלישי"א
רחוב הרב שך 46 בני ברק ת.ד. 493 סלי: 5788221 פקס: 5782221

בס"ד

פרדיה השכונת תשע"א

גילוי דעת

בענין צאצאי האנוסים בעיר פאלנה דה מיורקה

היות ונתברר שאקובל בידם שבמשך הדורות רובם התחתנו כינם לבין עצמם, הרי כל אלה
שמתויתסים לדורות הראשונים הם יהודים מאמינו בני ישראל, עם ד'.
ויש לקרב את האנשים האלה ולהחזירם לתורה ולמצות

ש.ו. נסים קרליץ
שלישי"א

ערב הג השבועות תשע"א

גילוי דעת

בעניין צאצאי האנוסים בעיר פאלמה דה מיוורקה

היות ונתברר שמקובל בידם שבמשך הדורות רובם התחתנו בינם לבין עצמם, הרי כל אלה שמתייחסים לדורות הראשונים הם יהודים מאחינו בני ישראל, עם ד'.

ויש לקרב את האנשים האלה ולהחזירם לתורה ולמצוות.

(-- ש.י. נסים קרליץ

גילוי הדעת הוא פסק המתייחס לשאלת מעמד צאצאי האנוסים בפאלמה דה מיוורקה [המכונים צ'ואטס], ומשמעותו ברור יהדות, להבדיל מהליך גרות, בתנאי שהטוען יהדות יוכיח התייחסות "לדורות הראשונים" של האנוסים. יודגש כי יש לדייק במונח שבו משתמש הרב קרליץ "היות ונתברר", ובדקתי מה היו הליכי הבירור שנעשו בפועל. בית הדין של הרב קרליץ שלח דין מטעמם לאסוף במיוורקה מידע ועדויות. הדין קיבל עדויות של בני הצ'ואטס שיש להם מסורת משפחתית על חיתון בתוך 15 משפחות של אנוסים, מה גם שעד 1921 היה איסור במיוורקה כלפי בני הצ'ואטס להתחתן עם אנשים שאינם מתוך 15 המשפחות.

למעשה, בני הצ'ואטס שהתייצבו בפני בית הדין של הרב קרליץ וטענו לחזקת יוחסין יהודיים - הוכיחו את השתייכותם לקבוצת משפחות הצ'ואטס, על ידי אילן יוחסין משפחתי מצד האמהות, בהסתמך על רשימות הקתדרלה בפאלמה דה מיוורקה. עם זאת, לא היתה בידם הוכחת התייחסות לדורות הראשונים של האנוסים, שכן בפועל אישורי הכנסייה התייחסו לתקופה של כשלוש מאות שנה. חידושו הגדול של הרב קרליץ הוא בכך שראוי להסתפק בחזקת החיתון הפנימי, כלשונו "שמקובל בידם" שבמשך הדורות רובם התחתנו בינם לבין עצמם", היינו, בתוך אותן 15 המשפחות המוכרות של קהילת בני הצ'ואטס⁷². כן יש להדגיש כי פסק ההלכה של הרב קרליץ אינו מבוסס על העיקרון "כל דפריש מרובא פריש"⁷³ אלא על חזקת רוב של בני הצ'ואטס, על פי עדויותיהם כאמור, "שמקובל בידם שבמשך הדורות רובם התחתנו בינם לבין עצמם".

לבסוף יודגש כי גילוי הדעת הוא כללי לגבי בני קהילת הצ'ואטס, ולא מדובר בפסק אישי לגבי המבקשים שהתייצבו בפני בית דינו של הרב קרליץ, ומנשבת כאן תפיסתו הרבנית של החזון איש⁷⁴. פסק הרב קרליץ אינו מפנה למקורות ההלכה הרבנית, אך ברור כי הוא מאמץ את השיטה המקלה של הרשב"ש וחכמי בית דוראן, ע"פ הכלל "ישראל אף על פי שחטא ישראל הוא" ואף צאצאי האנוסים שהמשיכו בדרכי אבותיהם האנוסים - הרי הם כתינוק שנשבה לבין הגויים ויש להם דין אנוסים.

אמנם, הרשב"ש אינו דן בשאלה כיצד מבררים את היוחסין של בני האנוסים לאם יהודיה, אך חכמי בית דוראן אחריו מוסיפים כי יסוד הדברים בחזקה שהאנוסים מתחתנים בינם לבין עצמם. ראו בתשובותיו

⁷² האינפורמציה על דרכי הבירור נמסרה למחבר מאמר זה, הן מצד הרב אליהו בירנבוים שהיה פעיל בהליכי החזרה בתשובה של בני הצ'ואטס והן מצד אותם בני הצ'ואטס עצמם, שנתקבלו לכלל ישראל ע"י ביה"ד של הרב קרליץ.

⁷³ כתובות טו, א.

⁷⁴ על תפיסה זו של החזון איש לדוגמה כלפי החילונים, ראו חזון איש, יורה דעה, הלכות שחיטה, סימן ב, סעיף כ"ח, וכן ראו חזון איש, אבן העזר, סימן קי"ז, סעיפים ח-ט, וראו גם קורנאלדי מיהו יהודי (2019), עמ' 55.

של הרשב"ש השני⁷⁵ "ואין לחוש לבעלי תשובה אלו ולומר שאין אמם מישראל אם אין עדים לפי שחזקת כל האנוסים אין נושאין גויות ודבר זה מפורסם לנו שהם מתנהגים בכך... דור אחר דור מזמן הגזרה עד היום הזה... כשם שמחזיקין אותו שאביו מישראל כך מחזיקין אותו שאמו מישראל ואינה גויה"⁷⁶. כן מציין הרשב"ש השני כי דברים אלה אמורים אף על פי "שיש מקצת מהם שמתערבים בעכו"ם ולוקחים נשים מבנותיהם, אין עושה זה כי אם מעט מן המעט (אחד מעיר ושניים ממשפחה)"⁷⁷. לשיטתו, הדבר אינו גורע מן החזקה משני טעמים: (א) "ואין אנו חוששין לאותו מעט משום דכל דפריש מרובא פריש... ודינו כישראל כשר". (ב) "והעושה זה מהם הוא אצלם מרוחק ומתועב שוב אינם מתערבים בזרעו".

הרב שלוש מסביר את שיטת הרשב"ש תוך הדגשת הדיבור "**כל שאמם יהודיה**" (הדגשה במקור), ועל כך הוא מוסיף ומפרש כי אין לומר "שצריכים לדעת בוודאי שאמם מישראל אלא כוונתו שכל האנוסים הראשונים היתה אמם מישראל וכל שהיתה אמם מישראל אפילו מכמה דורות נקראים ישראל אף על פי שהדורות האחרונים כולם משומדים מ"מ זרע ישראל הם ולא חיישינן למיעוטא [ולא חוששים למיעוט] שהתחתנו עם גויים דכל דפריש מרובא פריש"⁷⁸. הרב שלוש נשען על חזקה זו ואילו הרב קרליץ לא נזקק לכך שכן הוא לא דן ביחיד אלא בקהילה ולפיכך הסתמך על חזקת רוב רגילה. אשר לסיומ דברי הרב נסים קרליץ כי "יש לקרב את האנשים האלה ולהחזירם לתורה ולמצוות" - אין בכך חובת טבילה, אך מדברים אלה משמע כי החזרה בתשובה כרוכה בקבלת דברי חברות בפני בית דין. ואכן ידוע לי בפועל על כמה בני אנוסים מקבוצת הצ'ואטס בפאלמה דה מיוורקה שקיבלו אישור יהדות מכוח הפסק הנ"ל, אך מצאתי שכמה דיינים בביה"ד של הרב קרליץ מחמירים ומחייבים בכל אופן את בני האנוסים בטבילה.

אוסף כי בשנת 1995 הזמנתי לארץ זוג מבלמונטה בשם נונס והבאתי אותם בפני רב ספרדי חרדי בירושלים בשם הרב יוסף נחמן שבתאי זצ"ל. הוא שוחח עמם ובתום השיחה הודיע שאנחנו נוסעים לליפתה לטבילת הזוג ואסור לעכב את חזרתם בתשובה אפילו שעה אחת (שאינן משהיין קיום מצווה)⁷⁹. ואכן, הוא קרא לשניים מתלמידיו ונסענו לליפתה, והזוג טבל שם במעיין בליווי ברכת החזרה בתשובה כנוסח הרשב"ש.

לבסוף אציין כי הפרקטיקה האורתודוקסית המקובלת בארץ ובתפוצות היא מחמירה בעקבות שיטתו של הרב מרדכי אליהו, וחזרתם מחייבת הליכי גיור (קבלת מצוות, טבילה כדן, ברית מילה לגברים) ולדוגמה האנוסים אינם מצטרפים למניין כל זמן שלא עברו גיור. מאידך, הזרמים הרפורמיים והקונסרבטיביים מקלים על חזרת האנוסים ובמקרים רבים האנוסים פונים אליהם ומתקבלים כיהודים, תוך הליכי גיור לשיטתם⁸⁰.

⁷⁵ שו"ת יכין ובעז, חלק ב', סימנים ג', יט ו-ל"א.

⁷⁶ שו"ת יכין ובעז, ח"ב, סימן ל"א.

⁷⁷ שו"ת יכין ובעז, ח"ב, סימן ג'.

⁷⁸ תשובת הרב שלוש (תשנ"ג), ראו לעיל ה"ש 16.

⁷⁹ יבמות מז, ע"ב: "קיבל [את המצוות] מלין אותו מיד... שיהו"י מצווה לא משהיין".

⁸⁰ במקומות שונים הוקמו קהילות רפורמיות למשל, בברזיל, וכן בקלבריה (איטליה) נוסדו קהילה ובית כנסת של בני אנוסים, בראשות הרבנית הרפורמית ברברה איילו (Barbara Aiello) - בעיירה Serrastretta שבפרובינציה Catanzaro. על התעוררות האנוסים והליכי הגיור בברזיל בהנחיית הרב האורתודוקסי חיים אמסלם ראו בספרו **נדחי ישראל יכנס** (תשע"ח), הכולל גם שורת מקורות נוספת לקירוב האנוסים, בעמ' 54-68.

ו. המבחן המשפטי לפי חוקי השבות והאזרחות בישראל, ספרד ופורטוגל

1. חוק השבות תש"י-1950 ותיקונו תשל"ו-1976

בעת חקיקת חוק השבות (1950) לא ראו מייסדי המדינה צורך בהגדרת "יהודי". השופט משה זילברג הסביר כי לעניין יהודי בחוק זה "אין נודעת חשיבות מרובה כל כך לדיוק ההגדרה המשפטית, כי חוק השבות לא לסכסוכים משפטיים נוצר. מטרתו היא שיבת בנים לגבולם, ואם אדם הרואה עצמו יהודי מבקש לעלות ארצה, ושלטונות העלייה ישוכנעו ע"פ כל ראיה סבירה כי אמנם יהודי הוא, ודאי לא ינעלו את שערי הארץ בפניו"⁸¹. ברור כי הנסיבות מאז קום המדינה השתנו לבלי הכר וסברתו של השופט זילברג התנפצה. חוק שבות ושאלת הזהות היהודית הפכו מוקד למאבקים בעלי השפעה מכרעת על אופי המדינה וכמדינה יהודית ודמוקרטית. התפיסה הלאומית-משפטית בענייני חוק השבות עברה כמה וכמה שינויים הנמשכים עד עצם היום הזה ומדובר בנושא שהוא בנשמת אפם של העם היהודי ומדינה ישראל. אזכיר כי בשנת 1969 פסק בית המשפט העליון בעניין שליט⁸² כי ילדי נישואי תערובת אב יהודי (רב סרן שליט) ואם לא יהודייה, ירשמו כיהודים לפי לאומם וחסרי דת. בכך אימץ בית המשפט מבחן סובייקטיבי שלא ע"פ ההלכה הרבנית, ואף הפריד במושג יהודי - בין לאום לדת, שלא כמקובל במורשת ישראל שיהודי כורך לאום ודת כאחד. לשם שינוי הלכת שליט, חוקקה הכנסת כפתרון פשרה בין המגמה החילונית לבין התפיסה הדתית את תיקון חוק השבות (1970). הפשרה כללה סעיף עקרוני בדבר הגדרת "יהודי" המבוססת על ההלכה הרבנית: "יהודי-מי שנולד לאם יהודיה או שנתגייר ואינו בן דת אחרת"⁸³, ובצדו סעיף מעשי המרחיב את זכות השבות לפי זכות אבות לבני משפחה של יהודי, עד נכד של יהודי ובת זוגו, שהם נוכרים מבחינת המוצא. מכאן הרכבה של העלייה הרוסית בארץ הכוללת בני תערובת בסדר גודל של למעלה מ-400,000 (כולל הילודה בארץ).

יודגש כי קביעת יהדות לפי יוחסין לאם יהודיה, מוציאה בן נכריה מאב יהודי. כמו-כן, ההגדרה אינה תולה את הזיקה היהודית באורח חיים יהודי של האדם, ובלבד שאינו בן דת אחרת. לפיכך, מי שנולד כיהודי - מעמדו אינו משתנה אם בבגרותו הוא כופר ואינו נוהג בדרכי ישראל מדין "ישראל, אע"פ שחטא - ישראל הוא". הוא הדין לגבי אמו היהודיה של האדם - יהדותה אינה מותנית באורח חיים יהודי ואפילו המירה לדת אחרת - אין הדבר גורע מהיוחסין היהודיים של צאצאיה ואין מומרות נמשכת⁸⁴.

עם זאת, ההגדרה של יהודי, כאמור בחוק השבות, מעוררת קושי פנימי גדול באשר הגדרת יהודי חוזרת ומפנה לאותו מונח "יהודי" - מי שנולד לאם יהודייה". כבר העיר על כך השופט חיים כהן כי "זו תקלה חקיקתית - טכנית שהמילה המוגדרת חוזרת ומופיעה בהגדרתה שלה"⁸⁵. הגדרה זו, בדרך טאוטולוגיה, כמוה כחשיבה במעגל קסמים (*circulus viciosus*) או מעגל שוטה. אפילו אם נאמר כי אדם יכול להוכיח בראיות של אורח חיים יהודי את הזהות היהודית של אמו, גם זהות זו תלויה בכך שסבתו יהודיה ולכאורה צריך עוד לחקרו במוצא למעלה. אולם שרשרת הוכחות כזו היא בלתי מתקבלת על הדעת והרי זה כדבר שאין לו סוף (*probatio diabolica*).

⁸¹ משה זילברג, המעמד האישי בישראל (תשכ"ה) 349.

⁸² בג"ץ 58/68 שליט נ. שר הפנים פד כג(2) 477 (1970).

⁸³ סעיף 4ב' לחוק השבות כתיקונו בשנת תשל"ו-1976.

⁸⁴ על המומרות הנמשכת ראו קורינאלדי מיהו יהודי (2019), בעמ' 103-111.

⁸⁵ ח' ה' כהן המשפט, מהד' שניה (תשנ"ז) 491.

לבסוף יש לציין כי חזרה דתית ולאומית של האנוסים כרוכה בבעיה דתית ומשפטית מיוחדת והיא שרובם המכריע הם בני "דת אחרת", כגון בכך שעברו סמוך ללידתם טבילה נוצרית, ובתור שכאלה אינם זכאי שבות, בלי הליכים של יציאה מהדת הנוצרית מחד גיסא, וחזרה בתשובה ליהדות מאידך גיסא. עם זאת, קיימת אפשרות, לדוגמה לפי הנצרות הקתולית, לבטל את הסטטוס הדתי הקתולי על ידי הודעה מתאימה לכנסיה שבה נטבל אותו אדם, אך יציאה זו מהדת הנוצרית אינה מספיקה לצורך החזרה ליהדות, שכן דת המוצא היהודית, דורשת כי אנוסים המבקשים לחזור ליהדות, יעברו הליכי תשובה בפני בית דין רבני. נוסף על כך הדרישות החוקיות (מבחינת חוק השבות) כלפי אנוסים המבקשים לחזור לחיק העם היהודי אם יש לדון אותם כבני "דת אחרת" טרם נתבררו כל צרכן⁸⁶. הנושא הוא רחב וקצרה היריעה לדון בו כאן, מה גם שכבר נכתבו על עמדת ההלכה הרבנית בנושא מחקרים רבים⁸⁷, אך אנו דנים כאן רק בהתייחסות של גדולי הפוסקים בתקופה האחרונה⁸⁸. המחלוקת העיקרית היא אם חזקת הנישואים של בני האנוסים בינם לבין עצמם (אנדוגמיה), עדיין עומדת בתוקפה. ההלכה הרבנית התמודדה עם בעיה זו במבחן נוסף, והוא העיקר, של חזקת יהדות. ללא השתייכות לקהילה יהודית אין אדם יכול להוכיח את יהדותו ואלמלא הסתמכות על חזקת יהדות אין לך קהילה היכולה להוכיח את יהדותה.⁸⁹

2. הענקת אזרחות לפי חוקי ספרד ופורטוגל לבעלי מורשת ספרדית – הקדמה

בזמננו נפתח עידן חדש בין העם היהודי ומדינת ישראל לבין ספרד ופורטוגל שבו המגבלות הדתיות והאזרחיות על היחסים בין העמים בוטלו לחלוטין⁹⁰. המפנה נסלל בשני ערוצים נפרדים. מצד אחד בני העם היהודי חזרו להשתקע בספרד ובפורטוגל, חרף מסורת על חרם בהלכה הרבנית שלא לשוב לספרד ומצד שני נתקבל בספרד חוק שמבטיח חופש דת (1968) ובאותה שנה הכיר השלטון הספרדי בארגון הקהילתי היהודי וכן נערכה חנוכת בית הכנסת הגדול במדריד בהשתתפות נציגי הרשויות האזרחיות ונציגי הכנסיה הקתולית. לציון חשיבות המאורע החליטה ממשלת ספרד על הביטול הרשמי של צו הגירוש משנת 1492. שלב נוסף ביחסים בין העמים התגבש עם תיקון חוקי האזרחות בפורטוגל (2013) ובספרד (2015) בדבר הענקת אזרחות לבעלי מורשת ספרדית ופורטוגזית. על הרקע להצעת החוק הספרדית נאמר בדברי ההסבר: "אנו מפנים לזיכרון ולאמונה של 'ספניולים' ללא מולדת, שכוננו ספרדים,

⁸⁶ ראו על כך בג"ץ 265/87 **ברספורד נ. שר הפנים** פ"ד מג (4) 793 (1989) הדן ביהודים משיחיים שבקשתם להכרה לפי חוק השבות נדחתה, אך אין דומה נושא האנוסים הבאים לחזור ליהודים המשיחיים הממשיכים להחזיק בדת אחרת וכן ראו בג"ץ 758/88 **קנדל נ. שר הפנים** פ"ד מו (4) 505 (1992) ובג"ץ 10226/08 **זבידובסקי נ. שר הפנים** (2.8.2010): "כדי שיהודי יחשב מומר לדת אחרת עליו לנקוט צעדים קיצוניים. עליו להיכנס לליבה של הדת האחרת... התנהגות, כוונה, מודעות, הצהרה ונכונות להיכנס לתוככי הדת האחרת" הן דרך עבודת האל של הדת האחרת והן באורח חיים של הדת האחרת ומבחינים אלה אינם חלים לגבי האנוסים. וראו גם קורינאלדי **מיהו יהודי** (2019) פרק ד עמ' 77 ואילך. הנושא עוד יעמוד על סדר יומה של מדינת ישראל בשנים הקרובות שכן התעוררות האנוסים בתפוצות היא רחבה ואין מקום להאריך כאן. וראו גם דו"ח **הועדה הציבורית לבחינת יחסה של ישראל לציבורים בעולם בעלי זיקה לעם היהודי** (בראשות ד"ר אופיר העברי) מרץ 2018.

⁸⁷ נציין מספר מקורות לדוגמה: H.T. Zimmels, Die Marranen in der Rabbinischen Literatur, 1932; עמ' 351-396. (תש"ג), 180-145; ולדמן, **יהודי אתיופיה** (2019), עמ' 351-396.

⁸⁸ תשומת הלב מופנית גם לפס"ד של ביה"ד הרבני הגדול בהרכב הרבנים אלישיב, ז'ולטי וגולדשמידט זצ"ל (ערעור תשל"ז/79) שדן באישה שנולדה לאם יהודיה, התנצרה ונישאה לנכרי האם נפטרה והאב הכניס את הילדה למזר וכשיצאה משם נשאה לנכרי, ונולדו לה ילדים ולאחר מכן היא וילדיה עלו לארץ וביקשו אישור יהדות מביה"ד הרבני חיפה. ביה"ד הרבני דחה את בקשתם פסק כי הם חייבי גיור. בערעור ביה"ד הרבני הגדול אישר את יהדותם ללא צורך בגיור וגם לא הזכרה דרישה לטבילה ראו על כל הנ"ל קורינאלדי **חידת הזהות היהודית** (2001) נספח יא בעמ' 243 (נוהל לאימות קייסים על יהדות או על השבה ליהדות) (1994). (הקייסים הם כהני הדת של יהודי אתיופיה). וראו גם פסק דין ביה"ד הרבני הגדול בתיק 1166456/1 (4.6.2019).

⁸⁹ קורינאלדי **מיהו יהודי** (2019), פרק ג' עמ' 43-76.

⁹⁰ פרטים מלאים על התפתחות מערכת הקהילות היהודיות בספרד במאה ה-20 והיחסים בין העם היהודי לעם הספרדי ראו Jose, Antonio Lisboa Retorno a Sefarad (1993)

שנאלצו לעזוב את ספרד בתוקף הנסיבות ההיסטוריות, לנדוד ולהקים לעצמם קהילות חדשות מחוץ לספרד. אף על פי שספרד נטשה אותם הם שמרו כל השנים על קשרי נוסטלגיה, תרבות שפה וכדומה ולא נטרו לה טינה. אדון תחילה בשאלת החרם שלא לשוב לספרד בהלכה הרבנית וביטולו הלכה למעשה (להלן ס' 3) ולאחר מכן בתנאי "השבות" בתיקוני האזרחות בפורטוגל ובספרד (להלן ס' 4 ו-5)

3. החרם שלא לשוב לספרד וביטולו הלכה למעשה

בשנת 1978 ביקר במדריד הראשון לציון והרב הראשי לישראל עובדיה יוסף והשתתף בחנוכת בית הספר היהודי במדריד. ערב ביקורו דן הרב עובדיה יוסף בטענה ההלכתית שהועלתה כי יהודי ספרד "קיבלו עליהם וגזרו בחרם שלא לשוב עוד לאדמת ספרד",⁹¹ ופסק על היתר (טבת תשל"ח) וזו לשונו: "לא מצאנו דבר זה בספרים. ויש להסתפק, שאפילו אם היתה גזרה כזאת וחרם, שמא לא גזרו אלא על עצמם ולא על זרעם אחריהם, ועוד שמא לא גזרו אלא על דירת קבע בספרד, אבל ביקור בעלמא דרך ארעי כגון לסחורה וכיו"ב לא גזרו" וסיכם: "מסקנה דדינא שמותר לביקר בספרד משום שלא נתברר כלל שהיה חרם כלשהו". אין צריך לומר כי בזמננו עובדת ביטול החרם הלכה למעשה היא עובדה מוגמרת, ואכן הרב עובדיה יוסף עמד על כך "עינינו הרואות שלאחרונה נוסדו קהילות גדולות בספרד, במדריד וכן בברצלונה, ויושבים שם דרך קבע, ואין פוצה פה ומצפצף"⁹². בכל אופן יש להעיר כי דבר קיומו של החרם ידוע במסורת ובהלכה הרבנית. לדוגמה קיימת מסורת – המוזכרת אצל הרב עובדיה יוסף – כי בני משפ' טולידאנו, שמוצאם מהעיר טולדו "גזרו חרם על עצמם לבלתי שוב לספרד ולכן הם נקראו מאז 'טולידאנו' כלומר טולידא – נו" (no)⁹³. הרב עובדיה יוסף מוסיף ומפנה לתשובת הראשון לציון בן-ציון מאיר חי עוזיאל בעניין: "שאמנם אין שום מקור לכך [לחרם], אבל הוא יודע שכך הדבר מקובל איש מפי איש, שהספרדים מקפידים מדור דור, להישמר לבל יעבורו על הסכמה מקובלת זאת" (שם). לפיכך תמוה שהעניין לא נדון ברבנות הראשית ולא נתקבלה החלטה הלכתית מפורשת על ביטול החרם.

4. הענקת אזרחות פורטוגלית למבקשים בעלי מורשת פורטוגל

תיקון חוק האזרחות הפורטוגלית בדבר הענקת אזרחות פורטוגלית לבעלי מורשת פורטוגל נתקבל בשנת 2013⁹⁴ וזו לשון התיקון: "הממשלה רשאית להעניק אזרחות על ידי התאזרחות... לצאצאי יהודים ספרדים פורטוגזים, באמצעות הוכחה של מסורת השתייכות לקהילה ספרדית ממקור פורטוגזי, על בסיס תנאים אובייקטיביים מוכחים של מורשת פורטוגל, עם פירוט מתאים, ניב המשפחה (*IDIOMA*) (*FAMILIAR*), צאצאות ישירה או משנית".

ואלה עיקרי התנאים להענקת האזרחות. א. ההשתייכות הקהילתית, הבאה לביטוי בדרישה לאישור קהילה יהודית המוכרת מעל 30 שנה. ב. מורשת פורטוגל של משפחת המבקש, הבאה לביטוי בניב המשפחה (*IDIOMA FAMILIAR*), כגון הלאדינו. ג. הייחוס המשפחתי לאנוסי פורטוגל ("צאצאות ישירה או משנית"), הניתנת להוכחה, בין השאר, על ידי שמות המשפחה, שם משפחה לפי מורשת פורטוגל משמש

⁹¹ שו"ת יביע אומר, חלק ז, יורה דעה, סימן יד. ביקור זה כלל הזמנה למלך ספרד והרב עובדיה יוסף כתב על הביקור במילים אלה: "מלך ספרד חלק לנו כבוד גדול ונתן לנו מתנה יקרה למזכרת וליהודי ספרד היתה שמחה גדולה כי רמה קרנם לפני העמים".

⁹² הרב הראשי לארץ ישראל הראי"ה קוק התייחס לשאלת קיום החרם וכתב: "על דבר הדירה בספרד לא מצאתי עניין מפורש אם היה חרם או שבועה על זה ומן הסתם לא החמירו יותר מדירת מצרים שלא נאסרה כי אם לקבוע ולא לשם פרקמטיה ודעתו לחזור" (אגרות הראי"ה, חלק ב, סימן תרלב).

⁹³ הרב יעקב משה טולידאנו, נר המערב, עמ' עה, הערה ט.
⁹⁴ לפי תיקון 5 לחוק האזרחות 37/81, (חוק מספר 43/2013).

כאחת ההוכחות, אך אינו תנאי הכרחי⁹⁵. לעניין הנפקת האישורים, יש הבדל בין הקהילות: קהילת פורטו נכונה לאשר אנוסים גם אם אינם כיום בני הדת היהודית ואילו קהילת ליסבון מאשרת רק יהודים אורתודוקסיים, ואליהם תתווסף בעתיד הקרוב קהילת בלמונטה, המאורגנת כקהילה יהודית מזה למעלה מ-30 שנה. הואיל ותחייתה של קהילה זו נעשתה בחסות הרבנות הראשית בישראל, יש להניח שקהילת בלמונטה תנהג בעניין האישור האזרחי כמו קהילת ליסבון.

יודגש, כי בקשת האזרחות אינה מותנית בויתור על האזרחות הקיימת, או בתושבות בפורטוגל. רוב המבקשים - יהודים דוברי לדינו, בייחוד מטורקיה ומישראל. הגשת הבקשה פתוחה גם לאנשים הטוענים שהם צאצאי האנוסים - ואינם נחשבים כיהודים - ואכן הוגשו בקשות אזרחות רבות גם מאנשים כאלה מברזיל. יש לציין כי ההליכים האזרחיים בפורטוגל נוחים יותר ולכן רוב המבקשים העדיפו לפנות לפורטוגל ולא לספרד, מה גם שבינתיים תוקפו של התיקון לחוק האזרחות בספרד - פקע ב-2.11.19. בינתיים כבר קיבלו אזרחות פורטוגזית כ-6,000 איש, רובם יהודים מטורקיה ומישראל, ועדיין תלויות ועומדות כ-30,000 בקשות לקבלת אזרחות פורטוגזית. ממשלת ספרד לא פרסמה נתונים על מספר הבקשות שאושרו ומספר הבקשות התלויות ועומדות.

התנאים לקבלת האזרחות הספרדית מבוססים על עקרונות והוכחות דומים, אך כוללים מספר תנאים מחמירים בהשוואה לתנאים של חוק האזרחות הפורטוגזי בכך שספרד מחייבת, בנוסף לשתי הוכחות על הייחוס המשפחתי של המבקש לצאצאי מגורשי ספרד, גם שתי הוכחות **על זיקה לספרד** (כגון לימודים על תרבות ספרד, עסקים עם ספרד, נכס בספרד ועוד) וכן שני מבחנים: ידיעת השפה הספרדית (ברמה שנייה מלמטה מתוך 6 רמות לימוד) ועמידה במבחן סוציו-תרבותי-חוקתי (SECC), הכולל 25 שאלות מתוך מאגר של 300 שאלות על התרבות והחוקה הספרדית⁹⁶.

אסיים בדבריו של פרופ' יצחק בער: "אנוסים ויהודים היו עם אחד. קשורים קשרי אמונה וגורל ותקוות משיחיות. מן הווידויים ומן העדויות שנרשמו בתיקי האינקוויזיציה עולה מעין שיר השירים של כיסופים למולדת ולמסורת הלאומית".

⁹⁵ אוסיף כי במקרים רבים ממשיכים בני האנוסים לשאת את השמות שקיבלו בעת המרת הדת, כמו שמות של עצים וכיוצ"ב.

⁹⁶ פרטים נוספים על דרישות התיקון לחוק האזרחות בספרד ראו באתר של האיגוד הספרדי העולמי (https://sefarad-usm.org/he/).